

door Sybe Izaak Rispens

Reactie: Rispens over Van Dongen

Debye deed wél concessies aan Hitler

De Academische Boekengids 58, september 2006, pp. 19.

De heer **J. van Dongen** wijst er in zijn bespreking van mijn boek *Einstein in Nederland* terecht op dat de correspondentie tussen Albert Einstein en Peter Debye niet tot in alle details te reconstrueren valt met de tot nu toe bekende documenten. Maar zijn conclusie dat daarmee mijn portret van Debye is ontstaan vanuit mijn 'vooringenomen positie' over diens opportunistische houding tegenover de nationaal-socialistische machthebbers in Berlijn gedurende de periode 1933-1940 is onjuist.

Voor de beknopte schets die ik van de correspondentie tussen Einstein en Debye geef, heb ik mij laten leiden door twee bronnen. Ten eerste: de correspondentie tussen Einstein en Debye zoals die in het duplicaatarchief van het Einstein Archief aan de Eidgenössische Technische Hochschule in Zürich valt in te zien. Na de periode van ongeveer dertig jaar te hebben bestudeerd, ben ik tot de conclusie gekomen dat er sprake is van een opvallende breuk tussen beide natuurkundigen. Waar in de eerste decennia van de vorige eeuw de verhouding tussen beiden zich kenmerkt door groot wederzijds respect, bekoelt die sterk met de opkomst van het Duitse antisemitisme. Niet langer horen we Einstein Debye oprecht roemen als iemand 'met veelzijdige en sterke talenten en een opmerkelijke levendigheid van geest'. Er is eerder een duidelijke gereserveerdheid te bespeuren, zowel in de correspondentie met Debye als in de gelegenheden waarbij Einstein diens naam laat vallen. Ook in de lof voor Debyes inhoudelijk werk klinkt vanaf rond 1920 een opmerkelijke kilte van de kant van Einstein door. Naar mijn weten zijn er geen documenten beschikbaar waarin Einstein expliciet ingaat op zijn verstandhouding tot Debye. Evenmin is het duidelijk wat hij feitelijk wist over Debyes handelen tijdens diens periode in Berlijn. Einstein schrijft zelf dat hij hierover een aantal zaken uit 'betrouwbare bron' had vernomen.

Omdat de documenten van het Einstein Archief over de verstandhouding met Debye een aanzienlijke hoeveelheid vragen onbeantwoord laten, heb ik mij door een tweede bron laten leiden: de 'Nachlaß Debye', zoals in te zien in het 'Archiv zur Geschichte der Max Planck Gesellschaft' in Berlijn. In de Nachlaß heb ik me beperkt tot de documenten uit de periode 1933-1945. Daarvan is een aanzienlijk deel nog niet eerder onderwerp van historisch onderzoek geweest.

Bij het doornemen van de archiefstukken heb ik moeten vaststellen dat de vraag hoe Debye zich in het Berlijn van de nationaal-socialisten heeft opgesteld veel tegenstrijdige gedachten oproept. Aan de ene kant onderscheidde Debye zich maar weinig van zijn Duitse collega's. Net als Otto Hahn, Carl Friedrich von Weizsäcker of Max von Laue heeft Debye zich nooit een aanhanger van het nationaal-socialisme of de 'Führerkult' getoond. Hij deelde met zijn collega's ook de - zeker achteraf mythisch aandoende - voorstelling van de 'reine Luft der wissenschaftlichen Forschung', waarbij men ervan uitging dat fundamenteel wetenschappelijk onderzoek als een volledig vrije geestelijke activiteit moet worden beschouwd. Het wordt eveneens duidelijk dat Debye zich meermaals inzette voor het principe dat de politiek niets in de wetenschap te zoeken heeft. Ook heeft hij met zijn hulp bij de vlucht van Lise Meitner bewezen zich niet geheel af te sluiten voor de nood van joodse collega's.

Aan de andere kant zijn de documenten in de Nachlaß ook getuige van de politieke concessies die Debye bereid was te doen nadat Hitler aan de macht was gekomen. Daarbij zien we over het algemeen een Debye die tegenover de nationaal-socialistische politiek een passieve houding innam. Overigens deden velen van zijn collega's dat. Deze houding werd zeker 'vereenvoudigd' door het feit dat een kwart van alle posities aan Duitse onderzoeksinstituten na de invoering van het 'Gesetz zur Wiederherstellung des Berufsbeamtentums' in 1933 voor niet-joden vrijkwam. Zo konden veel wetenschappers een stapje op de carrière ladder doorschuiven. Ook Debye deed dat: hij werd Einsteins opvolger als directeur van het 'Kaiser Wilhelm Institut für Physik' in Berlijn.

De periode 1933-1940 overziend, valt echter op dat de relatie van Debye tot de nazimachthebbers zich niet alleen laat beschrijven in termen van een 'passieve aanpassing'. Er zijn tientallen voorbeelden te vinden waarin hij de nieuwe politieke omstandigheden actief ten gunste van zichzelf en zijn onderzoek wist in te zetten. Zelfs in Debyes 'neutrale' wetenschappelijk onderzoek klinkt de echo na van de door grootheidswaanzin doordrenkte retoriek van de 'Lingua Tertii Imperii', met zijn streven naar technische records en wetenschappelijke overwinningen.

Alles bij elkaar ontstaat het beeld van Debye als een uitstekende, hard werkende natuurkundige, die bereid was ter wille van zijn onderzoek medewerking te verlenen aan de legitimatie van een militaristische, van joden gezuiverde, 'Duitse' wetenschap. Dat zorgt ervoor dat er tussen hem en Einstein een duidelijk contrast ontstaat - waar Einsteins politieke inschatting van een door 'massahysterie' overvallen Duitsland geen compromissen accepteerde, daar toonde Debye zich eerder opportuun. Aanvullend historisch onderzoek naar Debye zal moeten uitwijzen in hoeverre mijn inschatting van zijn opportunisme als een 'vooringenomen positie' zal moeten gelden.

Dr. Sybe Izaak Rispens, auteur van *Einstein in Nederland. Een intellectuele biografie* (Ambo, Amsterdam 2006).